

נקודה למחשבה

כתבי עת נוהגים לפרסם מאמרים גמורים, מלוטשים, פרי מחקר ארוך. בג'מאעה החלטנו להציע אופציה נוספת. לרבים מאתנו יש רעיונות ראשוניים, אולי רעיונות בוסר, שעדיין אין אנו יודעים לאן נוביל אותם (או הם יובילו אותנו). אולי יהפכו רעיונות אלה בסופו של התהליך לספר או למאמר, ואולי ייזנחו במגירה. המדור 'נקודה למחשבה' נועד לתת בימה לרעיונות כאלה ולהביאם לפני הקוראים; המערכת מקווה לעורר באמצעותם רב-שיח שיתקיים מעל דפי כתב העת, או ישירות עם המחבר. אנו מזמינים אתכם להציע רעיונות, גם אם אינם מבוססים די הצורך, גם אם הם קוראים תיגר על התפיסות המקובלות, גם אם הם נשמעים מוזרים, ובלבד שינוסחו בקצרה ובבהירות.

המזרח התיכון בין שתי תקופות של גלובליזציה: מה אפשר ללמוד מההשוואה ביניהן?

רלי שכטר

במאמר קצר זה מציע הכותב נקודת מבט חדשה על ההיסטוריה של המזרח התיכון שתמציתה השוואה בין שתי תקופות של גלובליזציה: זאת שקדמה למלחמת העולם הראשונה וזאת שאותה חווה האזור כיום. הבסיס להשוואה הם תהליכים כלכליים דומים שאנו מוצאים בשתי התקופות שבהן השתלב המזרח התיכון באופן מואץ בכלכלה העולמית. דמיון זה מאפשר לנו לעמוד על ההשפעה של ההקשר המשתנה, האזורי והבין-לאומי, על התהליך, ומכאן ללמוד על העבר ועל ההווה.

ההיסטוריה של המזרח התיכון נכתבה עד כה, במידה רבה, מנקודת מוצא פוליטית – בתגובה למאבק אנטי-אימפריאלי, להתפתחות תנועות לאומיות וליצירת מדינות לאום. העבודות שנכתבו בתחום ההיסטוריה החברתית והתרבותית שכללו את הדיון, אך אף הן קידמו את הנרטיב הפוליטי בכך שבדקו המשכיות ושינוי חברתי במעבר שבין התקופות ובחנו את הזהויות האישיות והקבוצתיות-לאומיות החדשות. במסגרת 'נקודה למחשבה' וכתרגיל בניתוח חלופי של היסטוריה זו, אני מציע להתבונן מחדש על ההיסטוריה של המזרח התיכון דרך תהליכים שבמרכזם החיים הכלכליים באזור. הסקירה תעסוק בשתי תקופות של גלובליזציה כלכלית ותשווה ביניהן.¹ תקופת הגלובליזציה הראשונה חפפה במידה רבה את סוף התקופה העוסמאנית.¹ היא התפתחה במהלך המאה התשע-עשרה, הגיעה לשיאה בשליש האחרון של מאה זו ונמשכה עד מלחמת העולם הראשונה (Pamuk 1987; Owen 1993). לאחר המלחמה היא התחדשה במידה מסוימת ונמשכה עד שנות השלושים של המאה העשרים.

* גרסה קודמת של רשימה זו הוצגה ביום עיון לכבוד יום הולדתו השישים של פרופ' ישראל גרשוני. אני מבקש להקדיש את הדברים לפרופ' גרשוני, אות להכרה בתרומתו הרבה ללימודי המזרח התיכון ולטיפוח דורות של תלמידים, ואני בהם.
1 'תקופת הגלובליזציה הראשונה' היא ליתר דיוק תקופת הגלובליזציה המודרנית הראשונה, כיוון שאנו מכירים תופעה זו גם בעבר הרחוק יותר, ובפעם האחרונה במאה השש-עשרה – תקופת ה'גילויים' האירופית. לשם קיצור אשתמש במונח 'הגלובליזציה הראשונה'.

לתקופה זו קדם תהליך הדרגתי של השתלבות מחוזות שונים באימפריה בכלכלה העולמית כבר מאמצע המאה השמונה-עשרה. תקופת הגלובליזציה השנייה החלה במזרח התיכון לפני שהתחילה במקומות אחרים, עם העלייה הדרמטית במחירי הנפט החל משנת 1973. בעוד שרוב מדינות העולם שקעו במיתון בעקבות העלייה במחירי האנרגיה, מדינות המזרח התיכון (אלה המפיקות נפט ואלה שאינן מפיקות אותו), נקשרו לכלכלה העולמית דרך ייצוא הנפט או דרך ההגירה הכלכלית למדינות המייצאות, ונהנו מצמיחה כלכלית ניכרת. תקופה זו נמשכת למעשה מאז ועד היום, אם כי באופנים משתנים.

במונח 'גלובליזציה' כוונתי ליישום התיאוריה הכלכלית הליברלית (כיום הנאור-ליברלית) במערכת הכלכלית העולמית. על פי תפיסה זו, השוק החופשי והיד הנעלמה (מושג שטבע אדם סמית) הם האמצעי היעיל ביותר לפיתוח המשק ולגידולו. מכאן עולות שתי דרכי פעולה מרכזיות שמדינות נוקטות אותן כדי להתאים את עצמן ל'רוח' התקופה: דרך הפעולה הראשונה היא צמצום של מעורבות המדינה בכלכלה והרחבת זכויות הקניין של הפרט; ודרך הפעולה השנייה היא עידוד התפתחותו של 'שוק חופשי' שתכליתו להביא לצמיחה כלכלית דרך יזמות פרטית, גידול ביצוא וביבוא של מוצרים ושירותים והגירה כלכלית. בין שתי דרכי הפעולה האלה יש קשר הדוק, השוק החופשי מחליף את כלכלת הפיקוח (command economy) של המדינה ואמור לאפשר את הרחבת פעילותו של המגזר הפרטי בכלכלה המקומית ובכלכלה העולמית ובכך להביא לצמיחת המשק. עם זאת, חשוב לציין שמדובר בתיאוריה בלבד ולא בביצוע בפועל. הכלכלה המדינית המתפתחת בעקבות היישום, ההצלחה והכישלון של התהליך, הם עניין לדיון אחר.²

הגלובליזציה מביאה לשינוי פרדיגמטי במצען הכלכלי של קבוצות של בעלי עניין במדינה, במצעה הכלכלי של המדינה עצמה ובדרכים שהן פועלות ליישומן. אולם, בו בזמן הגלובליזציה יוצרת התנגדות פוליטית שבמרכזה הדרישה להגן על הכלכלה המקומית ועל המועסקים בה דרך חיזוקה מחדש של 'היד הגלויה', זאת של המדינה, בניהול הכלכלה ובפיקוח עליה. מכאן שהצעתי לבחון מחדש את השפעת תהליכי הגלובליזציה על ההיסטוריה של המזרח התיכון מתבססת על בחינת השפעתה של המטוטלת הנעה בין שני קטבים – גלובליזציה והתנגדות לגלובליזציה – על היסטוריה זו.

דוגמה להשפעת הגלובליזציה הכלכלית (והתגובה לה) על ההיסטוריה הפוליטית של המזרח התיכון אפשר למצוא ברפורמות באימפריה העוסמאנית (התנזימאט),

2 על כך בהקשר לתקופת הגלובליזציה השנייה, ראו: Richards and Waterbuty 1996: chapter 9; Hinnebuach 2001.

שהיו מהלך של מרכז פוליטי משולב בפתיחות כלכלית. אמנם הפתיחות הכלכלית נבעה בחלקה מלחץ אימפריאלי אירופי, שהתבטא, למשל, בהסכמי סחר חופשי החל מ-1838 ובהפרטה של קרקע החל מ-1858, אך לא פחות מזה היא נבעה מלחץ מקומי, מאינטרסים שונים של תושבי האזור: השלטון המרכזי חיזק את השפעתו דרך תהליכי מודרניזציה והתמערבות; אנשי מנהל במרכז הפוליטי (אסטנבול), אך גם במחוזות של האימפריה, תרגמו השפעה לכסף בדרכים שונות; בעלי הקרקעות ומעבדיהן הגדילו את רווחיהם במעבר לגידולי שוק ליצוא; אנשי עסקים נהנו ממגוון של תפקידי תיווך בין הכלכלה המקומית לזו הבין-לאומית ומערוצי יזמות והשקעה חדשים.

למרות היווצרותן של קבוצות בעלות עניין ביישום הגלובליזציה, לא התגבשה בתקופה זאת קואליציה חזקה מספיק שתגן עליה לאורך זמן. היתרונות הפוליטיים והכלכליים שהעניקה הפתיחות הכלכלית לקבוצות אלו לא הספיקו כדי ללכד אותן לתמיכה בתהליך, וחלקן אף היו כוח צנטריפוגלי שפעל לביזור האימפריה ולפירוקה. יתרה מזו, הגלובליזציה יצרה התנגדות לשלטון מרכזי חזק שלא הגן על נפגעי התהליך הכלכלי, וכאלה היו רבים: קבוצות מקרב נתיניה המוסלמים של האימפריה בכפר ובעיר שהפסידו מן ההשתלבות בכלכלה העולמית, בעקבות לחץ שהופעל על קרקע חקלאית, על מעבדים קטנים ועל פועלים חקלאיים, ובעקבות יבוא מוצרי תעשייה מחו"ל שהתחרו ביצרנים מקומיים. הגלובליזציה הגבירה את ההתנגדות הן להשפעה הישירה של המעצמות על השלטון המרכזי באימפריה העוסמאנית, והן להשפעתן על השלטון המקומי דרך קונסולים אירופים, ההתנגדות לדומיננטיות של אזרחי המעצמות ושל מיעוטים מקומיים שנהנו מחסות אירופית בכלכלות האזור גברה אף היא. היווצרותו של חוב חיצוני גדול הן במצרים (שהייתה עדיין, באופן רשמי, בשלטון האימפריה) והן באימפריה עצמה, הביאה לשלטון בריטי ישיר במצרים ולניהול אירופי של נכסי המדינה העוסמאנית, ולכן הגבירה מאוד את ההתנגדות.

על פי תיאור זה, אני מציע שהאימפריה העוסמאנית התפרקה משום שלא עמדה במתח שבין המרכז הפוליטי לפתיחות הכלכלית החדשה. הקמת מדינות לאום במזרח התיכון הייתה מענה להשפעת הגלובליזציה בכמה רמות: המאבק הלאומי ביטא שאיפה של עליות מקומיות לשפר את מעמדן הכלכלי-פוליטי בתחרות עם מיעוטים מקומיים ואירופיים; הלאומיות הייתה לחלק מרכזי בזהותו של מעמד ביניים חדש שהחל להתפתח בהדרגה עם השינויים בכלכלה; והתנועה הלאומית גייסה שכבות רחבות בכפר ובעיר שחשו נפגעות באותה התקופה (Beinin 2001: 71-99).

הוכחה נוספת לקשר שבין התנגדות לגלובליזציה ליצירת מדינת הלאום היא התפתחותה של אידיאולוגיית 'הכלכלה הלאומית' בתקופה ההיא.³ אידיאולוגיה זו

גרסה שכדי להבטיח ריבונות פוליטית מדינה צריכה כלכלה עצמאית. יתירה מזו, רעיון הכלכלה הלאומית ביטא שאיפה להביא לשינוי חברתי-פוליטי באמצעות פיתוח כלכלי המכוון בידי המדינה (היד 'הגלויה' בניגוד ליד 'הסמויה') בשיתוף ה'בורגנות הלאומית'. פיתוח זה כלל סגירות והגנה על הכלכלה המקומית, ובמיוחד על תעשיות חדשות מחליפות יבוא. באמצעות הכלכלה הלאומית ביקשה מדינת הלאום ליצור דרך המדינה, ולא דרך השוק, תשתית פיזית ותשתית רווחה (בריאות, חינוך וסעד) מודרניות. מדינות רבות במזרח התיכון יישמו עקרונות אלו של כלכלה לאומית לאחר שהשתחררו סופית משלטון אימפריאלי ישיר או עקיף.⁴ כך, אנו מוצאים בתקופה של בניית האומה נסיגה מהגלובליזציה ומן המודל הקפיטליסטי לטובת מעורבות פוליטית בתכנון הכלכלה המקומית ובפיתוחה.

בתקופת הגלובליזציה השנייה חוו מדינות המזרח התיכון בצורות שונות רפורמה הנסמכת על המתכון הנאו-ליברלי (הקונסנזוס של וושינגטון).⁵ רפורמה זו מזכירה את הרפורמה הכלכלית באימפריה העוסמאנית. כיום, כמו אז, אפשר להצביע על ניסיון להמריץ את פעילותו של השוק החופשי המקומי והבין-לאומי על ידי עידוד יוזמות פרטיות וצמצום השפעתה של המדינה בחיי הכלכלה. עם זאת, כיוון שהמדינה המודרנית במזרח התיכון מעורבת בחיים הכלכליים במידה רבה יותר מהאימפריה שקדמה לה, היקף הרפורמה הכלכלית הנדרש כדי להשתלב בכלכלה העולמית רחב יותר. היקף השינוי מתבטא באופן המובהק ביותר בתהליכי הפרטה של נכסי ציבור – תשתיות ומיזמים כלכליים שונים – אך גם בהפרטתם של חלק מהשירותים לאזרח ובצמצום רשת הביטחון הכלכלי-חברתי שסיפקה המדינה לאזרחיה בעבר.

כמו בעבר, גם כעת מעורבים 'מקל וגזר' בין-לאומיים בתהליך: הלחץ ליישום הרפורמות מחד גיסא וההבטחה לעזרה מאידך גיסא, באים כיום בעיקר ממוסדות כלכליים בין-לאומיים שונים שהבולטים שבהם הם קרן המטבע הבין-לאומית והבנק העולמי. מכאן, ועל רקע הזיכרון המר מתקופת הגלובליזציה הראשונה, אפשר להבין מאין נובע הטעון בדבר 'נאו-אימפריאליזם' מערבי שבו מחליפה דומיננטיות דרך השוק את השלטון הישיר של ה'מרכז' הכלכלי על ה'שוליים'. מאפיין משותף נוסף לשתי התקופות הוא הערעור על הלגיטימיות של המדינה: כיום, כמו אז, נסיגתה של המדינה מה'אמנה החברתית' בכל הנוגע לפיתוח כלכלי ולהגנה כלכלית על האזרח יוצרת התנגדות המאיימת עליה מבפנים. הקטנת מעורבות המדינה במשק וירידה במחויבותה לרווחת האזרחים מביאה לתביעה לחלופה שלטונית אסלאמית הנראית

4 דוגמה לכך אפשר למצוא ב'סוציאליזם הערבי', כפי שאנחנו מכירים אותו מתקופות מאוחרות יותר במצרים, ודרכה גם במדינות אחרות במזרח התיכון.

5 בהקשר המזרח תיכוני ראו: Henry and Springborg 2001: 1-30.

המזרח התיכון בין שתי תקופות של גלובליזציה

לחלק מהאזרחים טובה יותר, או לפחות לתביעה לשיתוף בשלטון דרך דמוקרטיזציה, שיתוף שיבטיח את האינטרסים של מי שנפגעו מהצעדים שנקטה המדינה. דרישות אלו לאסלאמיזציה ולדמוקרטיזציה, דרישות שדוחף השינוי הכלכלי מבפנים ומבחוץ, הן האתגרים הפוליטיים המרכזיים העומדים היום בפני מדינות האזור.

לצד תנועת המטוטלת הכלכלית והשינויים הפוליטיים שיוצרת הגלובליזציה, תקופות של גלובליזציה והתגובות להן מניעות גם תהליכים של שינוי תרבותי – ובהם עיצוב של משמעויות וזהויות חדשות של הפרט ושל החברה. בשני קצותיו של הרצף נמצאות 'אותנטיות', מצד אחד, ו'מודרניות', מצד אחר, וביניהן פרטים וקבוצות חברתיות שונות ממקמים את עצמם זה ביחס לזה וביחס לשינויים בכלכלה המקומית. אולם היחסים בין פתיחות כלכלית לתרבות אינם חד-כיווניים כפי שאולי נדמה במבט ראשון. החיפוש אחר אותנטיות אינו תואם בהכרח כלכלה המסתכלת פנימה, כלומר חיזוק הכלכלה המקומית, ואילו גלובליזציה כלכלית אינה מתבטאת רק בגידול בהשפעות המודרניות על התרבות המקומית. אמנם השיח על זהות מקומית-אותנטית מול זהות מודרנית (בהקשר הזה – מערבית) מתחזק בתקופות של גלובליזציה, אך הוא גם לובש פנים חדשות בהתאם למקום, לזמן ולאמצעים שהוא מתקיים בהם.

בתקופת הגלובליזציה הראשונה היו הגבולות התרבותיים ברורים יותר. מודרניות זוהתה במובהק עם קדמה נוסח המערב, ואותנטיות – עם שמירת זיקה לתרבות מסורתית ומקומית. אף על פי שבשנים האחרונות היו שערערו (במידה של צדק) על זיהוי המודרנה עם ההתמערבות (Mitchell 2000: xi-xxvii), זיהוי זה עדיין נכון בעיניי במידה רבה בתקופה זו שבה המתווכים התרבותיים היו עילית מצומצמת שהשפיעה על ציבור קטן; הקפיטליזם של הדפוס (Anderson 1983) עדיין לא היה מפותח, והשפעתו על מגזרים רחבים הייתה מוגבלת. עם זאת, אפשר למצוא ניסיון לסינתזה בין אותנטיות ומודרניות בתנועות לאומיות שהשתמשו בפרקטיקות של שאילה ואימוץ תרבותי של מאפיינים מודרניים לשם חיזוק ההתנגדות המקומית לכוח האימפריאלי שמאחורי הגלובליזציה, ובכך הגנו על האותנטיות. תנועות לאומיות דחפו, למשל, למודרניזציה מתמערבת מהירה של האומה דרך שינויים במשפחה, ובהם ביחסים בין המגדרים ובמבנה הבית ותכולתו, וראו בהם את אבני הבנייה של האומה החדשה.⁶ בו בזמן אפשר לראות דחיפה לרפורמה במחשבה הדתית וליצירת זהות קולקטיבית רחבה שבסיסה אסלאמי. בהקשר זה מעניין לחשוב על פעילותו של אל-אפראני (מת ב-1897): הוגה דעות שהושפע מהאפשרויות החדשות לניעות פיזית ואינטלקטואלית שאפשרה הגלובליזציה, ובו בזמן פעל לחיזוקה של אותנטיות אסלאמית ישנה-חדשה שמטרתה התנגדות לדומיננטיות המערבית שיצרה הגלובליזציה.⁷

6 על המקרה המצרי ראו: Russell 2004.

7 על אל-אפראני ופועלו ראו: Keddie 1968.

בתקופת הגלובליזציה השנייה המודרנה היא בין-לאומית יותר והתיווך התרבותי ביזורי ורב-כיווני יותר הן מבחינה גיאוגרפית והן מבחינה רעיונית. הקפיטליזם של הדפוס מתרחב לקפיטליזם של אמצעי התקשורת האלקטרוניים (קולנוע, רדיו, טלוויזיה, רשת האינטרנט), ומועצם על ידי התפתחותן של חברות צריכה מקומיות ומרחבים ציבוריים חדשים: מרכזי קניות ובילוי, ספורט, תיירות מקומית ובין-לאומית, ובעת האחרונה גם המרחב הווירטואלי. שיח על הגלובליזציה, הנערך בערוצי תקשורת חדשים ובהשתתפותן של קבוצות חברתיות חדשות, מתרחב בהשפעת הקפיטליזם החדש וההתנגדות לו. גם כיווני ההשפעה של השינוי מתרחבים: לא רק מ'למעלה' ל'מטה', כפי שהיה בעבר, אלא גם מ'למטה', או נכון יותר מ'האמצע' (ממעמדות הביניים), כלפי מטה וכלפי מעלה (כולל השפעה על התנהלות המדינה). הגלובליזציה וההתנגדות לה משפיעות גם בתקופת גלובליזציה זו על תפיסות לאומיות עכשוויות ועל זהות הפרט במזרח התיכון. הפעם המטוטלת נוטה לכיוון ה'אותנטיות' – דרך דת, אתניות, ומקומיות – ונגד המקדונלדיזציה הנאו-ליברלית ה'מודרנית' המאיימת לכאורה על הלאומיות הייחודית ועל הזהות המקומית. ועם זאת, הזהות הלאומית מאוימת מבפנים ומבחוץ גם על ידי התפתחותן של זהויות 'אותנטיות' תת-לאומיות (למשל, אזוריות ועירוניות) ועל-לאומיות (למשל, דתיות).

אף על פי שחסרה לנו, כמובן, הפרספקטיבה ההיסטורית של התהליך (וסופו), נראה שמדינת הלאום מסוגלת להכיל את השינוי הכלכלי, התרבותי והפוליטי טוב יותר מהאימפריה העוסמאנית בעבר. עם זאת, עדיין איננו יודעים מה מעניק למדינה את הגמישות הזו, ואיננו בטוחים שאיננו נמצאים בעיצומו של תהליך היסטורי ארוך טווח שבו תאבד מדינת הלאום את מקומה לטובת ישות פוליטית אחרת. בכל מקרה, נדמה לי שהתרגיל האנליטי המשווה בין שתי התקופות מוסיף ממד תועלתני ועניין מחודש ללימוד ההיסטוריה, לא משום שהיא חוזרת על עצמה, אלא משום שהיא מאפשרת מבט שונה במקצת על העבר ועל ההווה.

ביבליוגרפיה

- Anderson, Benedict R., 1983. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London: Verso.
- Beinin, Joel, 2001. *Workers and Peasants in the Modern Middle East*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Henry, Clement M. and Springborg, Robert, 2001. *Globalization and the Politics of Development in the Middle East*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Hinnebusch, Raymond, 2001. 'The Politics of Economic Liberalization: Comparing Egypt & Syria', in: Hassan Hakimian & Ziba Moshaver (eds.) *The State and Global Change: the Political Economy of Transition in the Middle East and North Africa*, Richmond, Surrey: Curzon.
- Keddie, Nikki R., 1968. *An Islamic Response to Imperialism: Political and Religious Writings of Sayyid Jamal al-Din al-Afghani*, Berkeley: University of California Press.
- Mitchell, Timothy, 2000. 'Introduction', in: Timothy Mitchell (ed.) *Questions of Modernity*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Owen, Roger, 1993. *The Middle East in the World Economy, 1800-1914*, London: I.B. Tauris.
- Pamuk, Şevket, 1987. *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913: Trade, Investment, and Production*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Richards, Alan and Waterbury, John, 1996. *A political Economy of the Middle East*, Boulder, Colo.: Westview Press.
- Russell, Mona, 2004. *Creating the New Egyptian Woman: Consumerism, Education, and National Identity, 1863-1922*, New York: Palgrave-Macmillan.
- Vitalis, Robert, 1990. 'On the Theory and Practice of Compradors: The Role of 'Abbud Pasha in the Egyptian Political Economy'', *International Journal of Middle East Studies* 22: 291-315.

